

APIE STILIŲ, PASAKOTOJO IR SKAITYTOJO SANTYKĮ JONO BILIŪNO KŪRYBOJE

[...]

Kiekvienos literatūros subrendimą rodo didėjantis skaičius tokių rašytojų, kurie ištiesai nebetelpa atskiros literatūrinės krypties ar srovės estetikoje. Nors ir paklusdami bendriausioms tų krypčių tendencijoms, jie pirmiausia paiso savo talento prigimties, stengiasi išreikšti nepakartojamą santykį su pasauliu, individualią psichologiją ir mąstyseną.

Lietuvių apsakymo istorijoje pirmosios tokios asmenybės buvo J. Biliūnas, A. Vienuolis, V. Krėvė, I. Šeinius. Tiesa, jų individualų stilių irgi galima apibūdinti bendriausiomis sąvokomis – realizmas, impresionizmas, – tačiau tos sąvokos nebeapasako visko, nes kiekvieno jų nuopelnas apsakymo raidai daugiau reiškiasi tuo, kokius meninės išraiškos principus jie patys sukūrė ir paliko kaip individualią meninę patirtį. [...]

Be to, J. Biliūną, A. Vienuolį, V. Krėvę, I. Šeinių suartina ir jų, kaip stilistų, sąmoningos pastangos suvokti bei įprasmina savo žodį, intonaciją, kalbos ritmą, jų orientacija į daugiau išprususį skaitytoją. Jonas Biliūnas priklausė tiems menininkams, kurie nesitenkina vien aktualia tema, pažintine ar pedagogine kūrinio funkcija. Nepaneigiamos sociaknės bei moralinės tiesos, akivaizdūs kontrastai – viskas, kuo savo apsakymuose rėmėsi dauguma ano meto lietuvių prozininkų, tarp jų ir patys talentingiausi (Žemaitė, Šatrijos Ragana, Lazdynų Pelėda), J. Biliūno kūryboje užleido vietą sudėtingesniems klausimams. J. Biliūnas skverbėsi ten, kur nepajėgė įsiskverbti publicisto ar sociologo mintis. Jis ieškojo specifinės – žmogaus vidinio pasaulio – vaizdavimo sferos ir specifinių išraiškos priemonių – paprasto, bet gaivaus, įtaigaus, iš širdies gilumos plaukiančio meninio žodžio.

Domėdamasis estetika, literatūros teorija, bandydamas jėgas literatūros kritikoje, turėdamas įgimtą estetinį jausmą ir subtilų žmogiškąjį taktą, patyręs turtingų – Vakarų Europos ir rusų – literatūrų poveikį, J. Biliūnas pirmasis nusikratė stichiško, pigaus beletrizavimo, epigonizmo, nudėvėtų literatūrinių šampų ir efektų. Išskyrus nebent ankstyvuosius apsakymus ir vaizdelius, parašytus nesubrendusia ranka, visa vėlesnė jo kūryba pasižymi didele literatūrine kultūra. [...]

J. Biliūnas, kaip menininkas, visa galva pranoko savo meto prozininkus. Jo kūryba – tai staigus šuolis, lietuvių prozoje padaręs galą vidutiniškumo įteisinimui ir pateisinimui. Po J. Biliūno buvo nebeapatogu rašyti bet kaip, nes atsirado matas, kuriuo buvo galima vertinti kitų talentą. Tiesa, ano meto aplinkybės dar šiek tiek kliudė suvokti J. Biliūno kūrybos novatoriškumą ir išliekamąją vertę, bet ilgainiui ši vertė vis labiau ryškėjo.

Bene reikšmingiausias, visų pripažįstamas J. Biliūno nuopelnas lietuvių prozos stiliaus kultūrai yra jo tikslingas pasakojimas, disciplinuotas žodis. „Anuo lietuvių literatūros laikotarpiu nedaug tebuvo žmonių, einančių prie meno kūrybos su tokiu kritiniu jausmu, kruopščiu ruošimusi, kaip J. Biliūnas“, – nurodo M. Lukšienė¹.

J. Biliūnas ilgai brandindavo sumanymą, laukdavo, kol susikristalizuos mintis, paaiškės emocinis santykis su tuo, ką jis turėjo apsakyme pavaizduoti. Empiriški faktai, amorfiški išgyvenimai jam buvo kūrybinio proceso pirminė sąlyga, bet ne rezultatas, – kūrinys gimdavo tada, kai autorius išsivadavo iš medžiagos nelaisvės, į viską galėdavo pažvelgti menininko akimis, surasdavo tai stichijai formą ir vieningą idėjinę – meninę koncepciją.

¹ M. Lukšienė, *Jono Biliūno kūryba*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956, p. 405.

Iki J. Biliūno lietuvių grožinė proza – tiek objektyvus epinis pasakojimas, tiek subjektyvių emocijų kupinos lyrinės impresijos – bylojo, kad medžiaga dar tebevaldo autorių. Jeigu autorius pasistengdavo tą medžiagą sutramdyti, suteikti jai ryškesnių loginių ar emocinių akcentų, kūrinys atsirasdavo didaktikos, melodramatiškumo, sentimentalumo. J. Biliūnas pirmasis įveikė daugelį šių kliūčių, ir įveikė jas nuoširdumu. Jo apsakymai – tai jo vidinės kovos, abejonių vaisius, todėl nieko juose nėra atsitiktina, nesusieta su kūrinio idėja, nuotaika. Žemaitėi, Lazdynų Pelėdai, atrodo, pakakdavo pačių bendriausių fabulos kontūrų, atmintyje įstrigusių prototipų, ir jos jau galėjo šiaip taip konstruoti beletristinį pasakojimą. J. Biliūno principas kitoks: rašytojas jaučia kūrinio visumą, todėl pačiais pirmaisiais sakiniais jis duoda toną, kurį išlaiko iki pasakojimo pabaigos. (Gal dėl to J. Biliūnui ir buvo artimiausias trumpo apsakymo tipas, nes ilgesniame kūrinys vieningą intonaciją sunkiau išlaikyti.)

Stiliaus vientisumas, vieningumas – tai antras ne mažiau reikšmingas J. Biliūno nuopelnas lietuvių prozai. Ne tik Lazdynų Pelėdos, bet ir Žemaitės apsakyme dar visada galima užčiuopti tam tikrą stiliaus eklektiškumo žymių: tame pačiame kūrinys kryžiuojasi sentimentalioji intonacija ir šaltas apybraižiškumas, ornamentinis vaizdingumas ir sausas kronikinis referavimas, gyvas, įtikinantis dialogas ir dirbtiniai, literatūriški monologai. J. Biliūnas nesiblaško iš vieno kraštutinumo į kitą ir neverčia skaitytojo nuolat kaitalioti suvokimo principų. Nuotaikos vientisumas – būtinas apsakymo žanro bruožas – J. Biliūno kūryboje atsirado todėl, kad autorius rašydamas, matyt, irgi būdavo pagautas vieningos emocijos ir skubėdavo papasakoti, kol ta emocija nepasikeitė. Dėl to jis kūrė priešokiais, rašė greitai, menkai kūrinis redaguodamas. Tokiu būdu jam pavykdavo išsaugoti darnų ritmą, nepastebimai pereiti nuo minties prie minties, nuo epizodo prie epizodo. Žemaitės ar Lazdynų Pelėdos apsakymus būtų galima nesunkiai redaguoti; geriausiuose J. Biliūno kuriniuose neįmanoma ne tik sakinio išbraukti, bet kartais ir žodžių tvarką pakeisti, jeigu nenorime, kad skaitytojo suvokimas imtų šlubčioti, stabčioti.

Kūrybinis sąmoningumas, žodžio disciplina, stiliaus vientisumas – opiausi uždaviniai, kuriuos turėjo spręsti lietuvių proza XX a. pradžioje, norėdama pakilti į aukštesnę pakopą, – pirmą kartą radikalčiai buvo sprendžiami J. Biliūno kūryboje.

[...]

Su skaitytoju J. Biliūnas paprastai santykiauja kaip su intymių memuarų klausytoju: reikšmingiausi jo apsakymai yra parašyti atsiminimų forma. Dažniausiai tuos atsiminimus pasakoja pats autorius, kartais šį vaidmenį atlieka personažas. Kodėl J. Biliūnas pasirinko tokią formą, sunku pasakyti. Gal rašytojui atrodė šitoks pasakojimo būdas nuoširdesnis, betarpiškesnis, psichologiniai išgyvenimai autentiškesni, o gal lėmė subjektyvus santykis su tikrove, noras save išreikšti, apmąstyti savo gyvenimą. Nėra abejonės, kad poveikio turėjo ir literatūrinė mada: pasakojimas pirmuoju asmeniu, ypač autobiografinis pasakojimas, XX a. pradžioje tiek Vakarų Europos, tiek rusų ir lenkų literatūrose buvo itin populiarus.

Atsiminimų forma grožiniame kūrinys iš anksto lemia kai kurias stiliaus ypatybes: subjektyvumą, lyrizmą, intymumą. Šie momentai J. Biliūno pasakojime ir užima reikšmingą vietą. Bet tai yra ne tiek autoriaus individualybės pasireiškimas, kiek pačios pasakojimo formos įtaka stiliui. Todėl norėdami suvokti savią J. Biliūno – pasakotojo santykį su skaitytoju, turime ne subjektyvumo ar lyrizmo momentus akcentuoti, bet pamėginti atsakyti į kitus klausimus. Ką, kam ir kodėl autorius pasakoja? Kaip pasakotojas žiūri į savo atsiminimus? Kokią distanciją jis išlaiko tarp savęs ir skaitytojo? Kaip žiūri į skaitytoją ir į save patį pasakojimo metu? Atsakymai į šiuos klausimus nėra apsaugoti nuo subjektyvumo, kaip nuo subjektyvumo neapdrausti normatyvinis ar psichologinis stiliaus tyrinėjimo

metodai¹. Bet skaitytojas gali ir turi teisę kalbėti apie autoriaus ir jo paties santykį, netgi nežinodamas rašytojo biografijos ir nesigilindamas, kokį tikslą šis turėjo. Prieš skaitytojo akis savaime iškyla paveikslas asmens, kuris jam pasakoja.

Pirmasis įspūdis, patiriamas skaitant J. Biliūno apsakymus, yra toks: pasakoja žmogus, kuriame stipriai įsišaknijęs nuoskaudos, sielvarto ir paguodos ieškojimo kompleksas. Šiam kompleksui svetimas egoizmas: nuoskauda nepavirsta kerštu (ji reiškiasi tik giliu ir subtiliu kančios pajautimu), sielvartas turi visuotinumą atspalvį, paguodos ieškoma ne sau, o visiems nuskriaustiesiems. Toks žmogiškųjų savybių derinys viename pasakotojo paveiksle lietuvių prozoje sutinkamas pirmą kartą. Tiesa, Žemaitė ir Lazdynų Pelėda taip pat mėgo pasakoti apie nuoskaudas, bet jų herojų kančios kelia užuojautą ir protestą, tolygų jų nelaimės dydžiui. J. Biliūnas protesto jausmą žadina ne tiek nelaimės didumu, kiek jos išgyvenimo stiprumu, jos individualiu atspindžiu herojaus sieloje. Sielvarto interpretacija irgi skiriasi. Žemaitės Driežų Katrės ir Petro Kurmelio sielvartas beveik neišsina už jų asmeninės nelaimės ribų, J. Biliūno lyrinio herojaus („Nemunu“) arba jo pavaizduoto senelio Sabaliūno („Ubagas“) išgyvenimai siekia platesnių apibendrinimų: jie sielvartauja ne dėl savo likimo, o iš viso dėl netobulai sutvarkyto gyvenimo.

Nuoskaudos jausmas J. Biliūno-pasakotojo sieloje kyla iš specifinės biliūniškos gyvenimo koncepcijos. Pagal šią koncepciją, tikrovės prieštaravimai – tai grubios jėgos, prievartos kėsinimasis į jautrias, beteises, nesugebančias ar negalinčias savęs apginti natūras. Žmonės kenčia ne dėl savo pačių klaidų ir ne dėl to, kad koks nors konkretus asmuo tą kančią suteiktų. Kančios priežastys glūdi už tų reiškinių, kuriuos galima lengvai apkaltinti ir prieš kuriuos herojai galėtų nukreipti keršto ar neapykantos jausmus, sumažinančius nuoskaudos dydį. Nors tiesioginis nuoskaudos kaltininkas dažniausiai matyti, bet jo nebegalima apkaltinti vieno, – už jo tęsiasi visa grandinė surizgusių aplinkybių, kurios sunkiai įveikiamos, grėsmingos, neapčiuopiamos. Senelis Sabaliūnas, išvarytas iš namų, kažkur pašamonėje suvokia, kad jo sūnaus pasielgimas tėra vienas ilgamečių antihumaniškų tradicijų pasireiškimo atvejis. Tėvas iš apsakymo „Lazda“ ir Simanas iš apsakymo „Žvaigždė“ už žiauraus prievaizdo pečių mato didesnes jėgas, kurios nuoskaudą daro neišvengiamą. Nuoskauda – ne atsitiktinumo padarinys. Žmogus nebegali guostis, kad kitu atveju būtų to išvengęs. Skausmas – nuolatinis palydovas toje antagonistinėje visuomenėje, kurioje jis gyvena, nuoskauda – neišvengiamas žmonių tarpusavio santykių rezultatas.

Nuoskaudos šešėlių jau pajuntame pačioje pasakojimo manieroje: pasitikėjimas savimi, retorika, egzaltacija ir ekspansyvumas – būdingi Žemaitės, Šatrijos Raganos, Lazdynų Pelėdos pasakojimo bruožai – čia užleidžia vietą drovumui, susimąstymui, nedrąsiai, lyg įbaugintai vaizdų tapybai. Atrodo, jog nuoskaudos yra tiek iškankinusios pasakotojo sielą, kad jam nepriimtinas bet koks agresyvumas ir rėksmingumas.

Nuoskaudą J. Biliūno apsakyme beveik visada lydi sielvarto jausmas. Sielvartas pasireiškia tiek tiesioginiais personažų ar lyrinio herojaus skundais, tiek atskirais veiksmo posūkiomis, kuriuose vaizduojamos sudūžtančios svajonės ir viltys, norų ir galimybių disproporcija. Nusiskundimų esama beveik kiekviename apsakyme. „Žvaigždėje“ Simanas aimanuoja dėl blogėjančios ekonominės valstiečių būklės, nuskurdintos gamtos, baudžiavinėje santvarkoje prabėgusių beteisių dienų.

¹ Pavyzdžiui, labai retais atvejais turime autentiškų žinių, ko rašytojas viena ar kita menine priemone siekė, o vis dėlto kalbame apie autoriaus tikslą. O gal jis tą priemonę pavartojo nesąmoningai arba, siekdamas vieno efekto, objektyviai pasiekė kitą? Subjektyvumo ir tam tikro alogiškumo neišvengiame ir tuo atveju, kai, remdamiesi kūriniais, atkuriamo autoriaus, kaip menininko, portretą, o po to atbuline tvarka kalbame, kaip menininko individualybė pasireiškia kūryboje. Dar daugiau subjektyvumo esama pačioje meninės individualybės sąvokoje, kadangi menininko paveikslas skaitytojo sąmonėje susikuria priklausomai nuo skaitytojo dvasinės struktūros, fantazijos, vidinio gyvenimo turiningumo, sugebėjimo įsigilinti į kūrinį. Vadinasi, meninė individualybė yra gana reliatyvi kategorija netgi vieno ir to paties menininko atžvilgiu. Jos neįmanoma vertinti kaip visiems bendros, vieningos ir apibrėžtos substancijos.

Apsakymo „Nemunu“ lyrinis herojus sielvartauja dėl žmogaus galių ribotumo, dėl socialinės nelygybės ir socialinių piktžaidžių, dėl to, kad užmiršamos liaudies dainos ir t. t. Sielvartas tampa vienintele Juozapotos („Liūdna pasaka“) dvasine būseną po to, kai sužlunga jos laimingo gyvenimo planai.

Nuoskaudos ir sielvarto vaizdavimas J. Biliūno apsakymuose nėra pats sau tikslas. Pasakotojas nejaučia pasitenkinimo, braudamasis į vidinį žmogaus pasaulį. Ši analizė jam reikalinga sužadinti užuojautai ar savo paties užuojautai pareikšti.

Užuojauta – neišsenkantis emocinis šaltinis, iš kurio pasakotojas semiasi medžiagos, interpretuodamas žmonių santykius ir jų likimą. Tai bene ryškiausias J. Biliūno kūrybos patosas. Autorius tartum ieško progos, kur galėtų išreikšti susikaupusius užuojautos jausmus, todėl į jo akiratį pirmiausia patenka tokie žmonės ir tokie likimai, kurie apeliuoja į skaitytojo altruizmą.

Šalia šių minorinių – nuoskaudos, užuojautos – gaidų pasakotojo paveiksle iškyla ne mažiau ryškūs ir kiti bruožai.

Nors J. Biliūnas jautėsi pats atsakingas už kiekvieną neteisę ir nesugebėjo į kančias žiūrėti kaip objektyvus analitikas, bet jis jau buvo naujos epochos – XX a. žmogus, kuris pasaulį suprato kitaip negu Žemaitė ar Lazdynų Pelėda, atstovavusios XIX a. pozityvistams, pernelyg pasitikintiems savais sprendimais ir savo ideologija. Į J. Biliūno mąstymą jau prasiskverbė reliatyvizmas, kuris prislopino kategoriškumą, griežtą reiškinų klasifikavimą, išklubino pastovią ribą tarp gėrio ir blogio, gimdė abejones, niuansus. J. Biliūnas tiesiog nebepajėgia daryti greito sprendimo, lengva ranka nurodyti priežastį, nemirktelėjęs išskirti teisiuosius ir kaltuosius. Jis tolerantiškas kitų pozicijai, jam svetimas naivus pasitikėjimas savo neklaidingumu¹. Iš čia kyla atsargūs perėjimai nuo teigimo prie teiginio, nutylėjimai, klausimai ir t. t. Bene ryškiausiai tai pastebima saikingoje ir apdairioje minčių ir vaizdų tėkmėje. J. Biliūnas mintis dėsto taip, kad labai neišskirtų atskiros jų atkarpos, kad nesusidarytų įspūdis, jog norima pabrėžti vienus momentus kitų sąskaita. Kategoriškus, abejonių nekeliacius teiginius, kurie būdingi Žemaitėi, Lazdynų Pelėdai ir kt., J. Biliūno pasakojime prislopina, išskaido įterptinių žodžių grupės, paralelizmai tautologijos, akumuliacijos. Daiktai ir judesiai apsupami jų ypatybių charakteristikomis, vaizdas primena impresionistų paveikslus, kuriuose daiktų kontūrai tirpsta atspalvių mirgėjime. Tą mirgėjimą J. Biliūno prozoje sukuria epitetai, jungtukai, dalelytės. Reliatyvumas gimdo asociacijas. Asociacijų paveiktam pasakotojui sunku užbaigti mintį, vaizdą. Mintis nori užgriebti vis kažką daugiau. Prasideda improvizacija: pasakotojas vis dar suranda ką pridėti, patikslinti, papildyti. Mintys nebetelpa į stereotipines sintaksines konstrukcijas, gramatiškai taisyklingus sakinius. Pasakotojo santykis su pasauliu ir su tuo, apie ką jis pasakoja, – gyvas, mobilus, požiūrio taškų daug, todėl išraiškos lankstumas yra natūrali tokio mąstymo išdava.

Mažiukas sugrįžta pas brolius, ir visi trys pradeda dainuoti apie „monopolį“. Tat paprasta naujosios formacijos dainuška, *be dailės ir gilių jausmų*², kurioje autorius išdėsto savo nuomonę ir lengvą sodiečių tikėjimą „monopolio“ geradarybėmis, giria jį, kol dar, *žinoma*, nemato, kad *tas* „monopolis“ tik nauja žmonėms sunkenybė. Bet *kuone* visi *tos* dainuškos klausos, *matyti*, daugelis iš šitų *saule apdegusių ir nuo darbo pajuodavusių* sodiečių ir *prastai apsitaisusių* moterų yra kaip tik tie žmonės, kurie, *savo rūpesniuose ir varguose paskendę*, tveriasi gyvenime kiekvieno viešo pasireiškimo, *kaip kokio šviesos ar laimės spindulio*, kurie gali tikėti, kad *koks tenai* „monopolis“ jų vargų našta sumažins, – ir todėl *taip* atidžiai klausosi dainuškos, *kurioj tas jų neįvykdytas tikėjimas ir sužuvusi viltis pasireiškia*.³

Pirmiausia į akis krinta minties atšakos, kurias sudaro gausūs patikslinimai, paryškinimai: „be dailės

¹ Šie J. Biliūno charakterio ir mąstysenos bruožai labai aiškiai matomi jo laiškuose, rašytuose draugams iš Leipcigo ir Ciuricho 1903–1905 m. (J. Biliūnas, *Raštai*, t. 2, Vilnius, 1954, p. 344, 349, 351–353, 356, 372, 408, 414 ir kt.).

² Išskirta cituojant.

³ Jonas Biliūnas, *Raštai*, Vilnius, 1954, t. 1, p. 135.

ir gilių jausmų“, „savo rūpesniuose ir varguose paskendę“ ir t. t. Dėmesį taip pat atkreipia žodelyčiai, kurie prislopina atskirų žodžių ir teiginių kategoriškumą: „žinoma“, „tik“, „koks tenai“ ir t. t. Susidaro įspūdis, tartum pasakotojo lūpomis kalbėtų keli jo vidiniai balsai, kurie vienas kitą papildo, kontroliuoja, vienas kitam prieštarauja. Pasakotojas kiekviename jų padaro kažkokias pataisas, ir jo mintys skaitytoją pasiekia praturtėjusios, pagilėjusios. Frazės tarpusavyje labai susipynusios. Nors jos ir atskirtos taškais, bet nei jų pradžia nei pabaiga neturi ryškių akcentų ir susilieja viena su kita kaip spalvos akvareliniame piešinyje. Tai gali pailiustruoti toks faktas: J. Biliūnas labai retai sakinį pradeda veiksmu. Šis principas ypač ryškus, palyginus jo pasakojimą su Žemaitės minčių dėstymu.

Žemaitės mintys kiekvieną kartą tartum grįžta į tą pačią poziciją ir vėl pamažu leidžiasi žemyn: pradeda ji tuo, kas svarbiau, ir baigia mažiau reikšmingais vaizdo atributais. Todėl pasakojimo ritmą sudaro staigūs pradiniai akcentai ir „nuožulnios“ kadencijos. Sakysime, „Marčioje“ (turime galvoje autorinę kalbą) veiksmu pradedama apie 45% sakinių, prie kurių dar galima prišlieti ir apie 9% sakinių, kurie pradžioje, tuoj prieš veiksnį, turi pažyminį-epitetą (pvz., „Širvas žąsinėlis kiūto ant vienos kojos“). J. Biliūno „Joniuke“ (taip pat autorinėje kalboje) veiksmu prasideda tik 19% sakinių. Bet užtat 30% sakinių prasideda jungtukais *ir, o, bet*. (Tuo tarpu „Marčioje“ vos vienas kitas sakinytis pradedamas tokiais jungtukais.)

Šie skirtumai ne formalus pobūdžio: jie kyla iš skirtingo mąstymo ir skaitytoją nevienodai veikia. Žemaitės kūryboje prasikiša materialioji tikrovės pusė; skaitydami J. Biliūno kūrinius, pasaulį pažįstame ne vien tik pojūčiais; kartu jaučiame, kad į mus plūsta transformuoti gyvenimo paveikslai, lyg specialiai paruošti žmogiškajam suvokimui.

Pažymėtina ir dar viena J. Biliūno pasakojimo savybė. Rašytojas mėgsta rimtą, ramų pokalbį, kur visą esmę sudaro pasakojimo turinys, o ne pasakojimo būdas. Autorius nesipuikuoja nei negirdėtu žodžiu, nei išradinga metafora: „Kiekvienas jo gerasis kūrinys mus pagauna ir žavi, ir traukia jis mus visa savo visuma, kad net sunku kartais nusakyti, kur ta jo grožio jėga.“¹ Į bravūrą, žodinius efektus linkusiam skaitytojui tiesiog sunka įsijausti į J. Biliūno apsakymų meninį pasaulį ir pilnai suvokti jo prasmę. Reikia mokėti susikaupti, kantriai klausytis. Apie kiekvieną smulkmeną J. Biliūnas kalba rimtai, todėl kartais tas rimtumas net slegia.

Nors skaitytojas pasakotojui gali nepritarti, likti abejingas jo pozicijai, bet santykiai, kurie susidaro tarp pasakotojo ir skaitytojo, visada paliečia pastarojo psichiką. Tie santykiai, žinoma, priklauso ir nuo paties skaitytojo psichologijos, todėl kiekvienu atveju jie būna individualūs. Tačiau juose esama ir bendrų momentų. Tuos santykius reguliuoja pasakotojo pasitikėjimas skaitytoju, pagarba jam. Kai skaitome M. Valančiaus apsakymus, jaučiame, kad autorius skaitytoją laiko atsilikėliu, ir tai pastarąjį šiek tiek erzina. Žemaitė nežiūri į skaitytoją iš aukšto. Ji leidžia jam pačiam nuspręsti, kas gerai, o kas blogai, nors visada atvirai parodo, kieno poziciją ji pati gina. Todėl, nors ir aplinkiniu keliu, bet vis tiek ji modeliuoja skaitytojo simpatijas ir antipatijas.

J. Biliūnas neturi išankstinio tikslo formuoti būtent tokias, o ne kitokias skaitytojo mintis ir emocijas. Jo pasakojimas nejučiom verčia skaitytoją ieškoti tiesos kartu su pačiu autoriumi. Pasakotojas vengia skaitytojo sieloje kurstyti staigias ir apibrėžtas reakcijas, agresyvias nuotaikas, nes ir pats, matyt, nežino, kuria linkme tą agresyvumą pakreipti. Jam artimesnė tokia pašnekesio atmosfera, kurioje pats pasakotojas nori įsitikinti, kiek jis teisus, ir ieško atgarsių partnerio mintyse bei jausmuose.

Ši nuolatinė minčių ir emocijų apykaita, vykstanti tarp pasakotojo ir skaitytojo, kai jiedu tikrina savo tiesas ir savo sąžinę, yra specifiška J. Biliūno kūrinių atmosfera. Tai ypač ryšku apsakymuose „Nemunu“, „Vagis“, „Lazda“, „Ubagas“, kur apstu nebaigtų pasakymų, pauzių, neturinčių konkrečios

¹ M. Lukšienė, *Jono Biliūno kūryba*, p. 445.

potekstės. Daugiaprasmi potekstė ne tik aktyvina skaitytojo fantaziją, bet skatina gilintis į save, patikrinti savo vidinio gyvenimo turtingumą. Klausimai, kuriuos pateikia pasakotojas, abejodamas, ar jis teisus užmušęs vagį („Vagis“), tėvas, klausdamas: „Gal ir mus ponai baudė dėl mūsų gero?..“ („Lazda“), – ne vien tik šių personažų bendražmogiško humanizmo ar servilizmo* įrodymas. Pirmiausia jie iš įprastinės būsenos išjudina susiklosčiusias nuomones ir paskatina savarankiškai ieškoti atsako. Pasitikėdamas skaitytojo savarankiškumu, J. Biliūnas įrodo, kad jo pozicijos stiprios, kad įvairios nuomonės jam nepavojingas dalykas.

Ano meto lietuvių prozoje J. Biliūno apsakymai išsiskyrė ir dar viena stiliaus ypatybe – originalia distancija tarp pasakotojo ir skaitytojo. J. Biliūnas – didelės inteligencijos ir dvasinės kultūros žmogus. Jo santykiai su skaitytoju nuoširdūs, intymūs, bet niekada nepereina į familiarumą. Prareičiui pasitaikantys kreipimaisi („Nesijuokit, kad pasakiau: mūsų“, „Reikia pasakyti, kad...“, „Reikia paminėti, kad...“) yra tik sąlyginė stilistinė priemonė, o ne pretenzijos į familiarų pokalbį. Svetimas J. Biliūno talentui ir kitas kraštutinumas – epinis šaltumas, orientacija į neapibrėžtą adresatą. J. Biliūnas pasakoja taip, lyg kalbėtų mažoje, intymioje draugijoje. Kamerinė bendravimo forma atitinka apsakymų idėjinį turinį: subtilios žmogiškos problemos, kurias analizuoja J. Biliūnas, reikalauja švelnios, nuoširdžios skaitytojų reakcijos. Kameriškumo įspūdis sukelia ir tai, kad pasakotojas kalba prislopintu balsu, vengdamas tiek sintaksės, tiek leksikos efektų. Poetiškesnės, pakilesnės apsakymų vietos, kuriose pasakotojas parodo savo emocijas, irgi be jokių gražbyliavimo, „literatūriškumo“, žodinės ornamentikos žymių.

Intymią atmosferą J. Biliūnas sukuria, remdamasis tais pasakojimo principais ir dėsniais, kurie galioja kasdieninėje kalboje. Jis retai kur bando piešti spalvingą ir reljefingą optinį vaizdą, būdingą tik rašytiniam pasakojimui. Todėl jam nereikalingi gausūs, vaizdingi epitetai, apibūdinantys daiktų medžiagines savybes. Jų vietoje autorius dažnai vartoja tokius epitetus, kurie atitinka jo nuotaiką. Žemaitėi dangus buvo *apsiniaukęs, nušvitęs, skubiai slenkančių debesų užklotas*. J. Biliūnui jis – *surūgęs, nelaimingas, sunkiai užsimąstęs*. J. Biliūnas operuoja epitetais, atspindinčiais jo paties daiktui duotą individualią charakteristiką, o ne objektyvų, fotografinį jo paveikslą.

Kita J. Biliūno stiliaus savybė, suteikianti jo pasakojimui intymumo – įvairūs žodelyčiai-intarpai, padedą palaikyti glaudų kontaktą su skaitytoju (*oi, teisybė, būdavo, tiesa, nežinau, supratau* ir t. t.) J. Biliūnas juos vartoja saikingai, nenukrypdamas į familiarumą ir plepumą. Jam jų reikia tiek, kad būtų sukurtas gyvo, nuoširdaus pasakojimo įspūdis.

Sukurdamas intymumo, nuoširdumo atmosferą, J. Biliūnas lietuvių prozai gražino tikrąją prigimtį, kurią buvo beiškreipią platūs aprašinėjimai, atėję į prozą iš visuomenės ir gamtos mokslų, pasižyminčių medžiagos gausumu ir bešališku jos išdėstymu. J. Biliūno pasakojimas skrieja virš klampaus medžiagos paviršiaus, autorius mato tikslą ir į jį veržiasi tiesiog, nenugrimzdamas smulkmenose. Todėl jo pasakojime svarbią stilistinę funkciją atlieka ritmas – vienodas, lengvas, grakštus. J. Biliūno apsakymui svetima aritmija, nepateisinama įvairių ritmų eklektika, gana ryški visų iki jo rašiusių prozininkų kūryboje. J. Biliūno mintis teka kryptingai, tik truputį pasukdama į šalis ir vėl greitai grįždama į savo vagą. Tie posūčiai (trumpi pažyminio šalutiniai sakiniai ar išskirtinės sakinio dalys) prabėgom paaikšina, paryškina, detalizuoja mintį, bet mintis visada išlieka aiški ir skaidri. J. Biliūnas, kaip jau minėta, pirmasis atsikratė ypač nepageidautinos stiliaus ydos – autonomiško sakinio. Jo sakinyt tartum išsirutulioja iš prieš tai einančio sakinio. Būdinga tai, kad jis iš ankstesnio sakinio ne tik perima dalį prasmės, intonacijos ar ritmo, bet kartais tai prasmei specialiai prieštarauja. Ryšys tarp sakinių susidaro ne tik mintį pratęsiant, bet ir ją paneigiant, pavyzdžiui:

* Vergiškas pataikavimas, vergiškumas.

Ir pasidaro taip gaila kažin ko tokio brangaus – tos praeities, kuri dar tebestovi mano omenėje taip graži kaip padailinta pasaka ir kuri jau niekadės daugiau nebesugrįš, nebeatsikartos... Ir vėl atkreipiu savo akis į platų galingą Nemuną, tarsi nuo jo laukdamas širdies skausmų nutildymo. Bet kas jam silpno žmogaus mintys ar nuliūdimas! Sunkių garlaivių ir ilgos eilės sielių, kuriuos neša savo vandenių paviršiu, ir tat ant savęs nejaučia. Šaltas ir gražus plaukia jis romiai į jūrą ir nieko daugiau nenori žinoti. Bet aš žiūriu į jį, žiūriu...¹

Nė vienas iš to meto apsakyminių nesukūrė tokio darnaus pasakojimo ritmo, kaip J. Biliūnas. Šiek tiek geriau jį valdė Šatrijos Ragana, bet jos ritmas dar buvo sąlygotas senųjų retorikos kanonų (kartojimai, išskaičiavimai). J. Biliūnas pasakoja natūraliai, be pompastikos ir egzaltacijos. Frazę jis pradeda ir užbaigia prislopintu balsu, antraeilėm sakinio dalim. Jis netgi vengia kirčiuoto skiemens sakinio pradžioje ir gale, kad sakiniai natūraliau susilietų vienas su kitu. Ir frazės viduryje jaučiame, jog kirčiuoti skiemenys išdėstyti tikslingai. Pavyzdžiui, retai kur du kirčiuoti skiemenys atsiduria greta, dažnai ilgoki pasakojimo gabalai turi tą patį taktą (vienas kirčiuotas skienuo ir vienas nekirčiuotas, arba vienas kirčiuotas – du nekirčiuoti). Šia prasme Žemaitės ar Lazdynų Pelėdos prozoje dar vyravo visiška anarchija; šiek tiek apčiuopiamesnis ritmas pasirodydavo tik pakilesnėse, emociškesnėse jų apsakymų vietose.

Nemaža originalumo J. Biliūno pasakojimo ritmui teikia inversijos. Inversija, kuri paprastai laikoma nukrypimu nuo įprastinės sakinio sandaros, J. Biliūnui nebuvo speciali priemonė siekti kokio nors apibrėžto tikslo. Todėl inversijas galime pastebėti, tik lygindami J. Biliūno stilių su tų autorių stiliumi, kur sakiny sokaustytas griežtesnių gramatinių normų. J. Biliūnas pasakoja, orientuodamasis į kalbos rišlumą, ritmą, improvizacinį charakterį, todėl inversijos atsiranda savaime. Išplėšę atskirą sakinį iš konteksto, lengvai pastebime sukeistą žodžių tvarką (pažyminys po pažymimojo žodžio, tarinys sakinio gale ir t. t.), bet, skaitydami tekstą ištiesai, to nejaučiame. Tik įsigilinę matome gerą autoriaus nuojautą ir pavartotos inversijos tikslingumą. Pažvelkime į apsakymo „Vieną rudens dieną“ pradžią:

Vieną rudens dieną sėdėjau savo kambarėly ir žiūrėjau pro langelį oran, kur dangus, apniukęs ir surūgęs, sunkės mažais vandens lašeliais ir vilgė drėgną, jau šalančią žemę. Buvo sunku ir neapsakomai liūdna. Regėjos, niekadės tasai dangus nebeprasiblaivys, nebenusišvies saulės spinduliais, – amžinai bus toksai nelaimingas, taip sunkiai užsimastęs, regėjos, niekadės nebeišvysiu laimės ir linksmų veidų, tik amžinai girdėsiu, kaip smulkutis *lietus čėžena* ir nuobodžiai *vėjas ūžia*. Jaučiaus toks apleistas ir toks nesveikas, kad sumanęs, regėjos, gyvas būčiau *žemėsna lindęs*. Net gražūs kapai, kurie tuojau už mano langelio tėsės ir kurie visados *skausmus ir pajautas tildė*, neberamino širdies.²

Inversiją *dangus, apniukęs ir surūgęs* autorius vartoja ne vien norėdamas labiau pabrėžti dangaus slegiančią spalvą. Jeigu inversiją panaikintume ir sakytume *apniukęs ir surūgęs dangus*, tai, išskyrus šiek tiek pasunkėjusį ritmą, kitų prasmės pakitimų nejaustume. Tačiau, skaitydami visą sakinį, pastebėtume, jog įspūdis susilpnėja ir net pasikeičia. Mat epitetai *apniukęs ir surūgęs* po žodžių „žiūrėjau pro langelį oran“ skaitytojui, dar nežinančiam, kam jie priklauso, pasirodytų tuštoki, o epitetas *surūgęs* galėtų sukelti visai kitą, tik ne dangaus vaizdinį. Be to, inversija reikalinga ir dėl kito ko. Juk atsidūrę vienas šalia kito žodžiai *dangus* ir *sunkės* sukeltų pernelyg tiesioginio ryšio asociacijas ir padarytų juokingą autoriaus kuriamą vaizdą. Todėl čia ir būtina interpoliacija*, sušvelninanti, nutolinanti tų žodžių tiesioginį ryšį. Antroji inversija (*girdėsiu, kaip smulkutis lietus čėžena ir nuobodžiai vėjas ūžia*) reikalinga todėl, kad visame sakinyje pirmiausia akcentuojami daiktai (*dangus, saulės spinduliai, laimė ir linksmi veidai*). Jeigu tariniai *čėžena, ūžia* čia atsidurtų prieš veiksnius, jie suardytų vieningą požiūrį, kurį autorius pasirinko, pradėdamas pasakoti.

¹ Jonas Biliūnas, *Raštai*, p. 133.

² Jonas Biliūnas, *Raštai*, p. 209.

* Papildymų (žodžių, sakinių, frazių) įterpimas į tekstą.

Tokio subtilaus stiliaus priemonių pajutimo ir sąmoningo jų vartojimo atvejų galima rasti kiekvienoje J. Biliūno apsakymų pastraipoje. Ir ne dėl tų priemonių gausumo (atvirkščiai, J. Biliūnas pasakoja paprastai ir vengia puošmenų), o dėl jų įprasminimo, saikingo ir tikslingo suderinimo su minčių ir emocijų turiniu J. Biliūno kūriniai užima išskirtinę vietą lietuvių apsakymo stiliaus raidoje.

A. Zalatorius, *Lietuvių apsakymo raida ir poetika*, Vilnius: Vaga, 1971, p. 286–306.

JONO BILIŪNO PROZOS PASAULIS

[...]

J. Biliūno prozos pasaulis nuo XIX a. prozos pasaulio pirmiausia skiriasi tuo, kad jame dingsta kai kurie privalomi ankstesnio pasaulio elementai. Pavyzdžiui, nebėra spalvingų išbaigtų charakterių. Akcentuojami ne tiek žmonių skirtumai, susiję su kasdienine egzistencija, kiek panašumai, susiję su žmogiškąja esme. Beveik nebelieka ir visapusiškai nupieštų neigiamų veikėjų, sudarančių opoziciją teigiamiems. Jeigu neigiamieji ir pasirodo, tai jie arba būna epizodiniai (kazokai „Liūdnoje pasakoje“), arba veikia už teksto kaip grėsmingos jėgos simboliai (Dumbrauckas „Lazdoje“, sūnus „Ubage“), arba nukeliami į tolimą praeitį ir figūruoja tik prisiminimuose (prievaždis „Žvaigždėje“). Jų klastingą ir nehumanišką elgesį dažnai nulemia vaizduojamoji situacija. Kaip jie elgsis kitose situacijose, sunku pasakyti, nes rašytojas nepretenduoja į išbaigtą jų paveikslą. Kadangi opozicija nesukurama, tai ir kitų personažų negalima apibūdinti „teigiamų“ ar „idealių“ herojų terminais. Jie žmonės, ir tiek. Skiriasi tik tuo, kad juose daugiau kilnumo ir dvasingumo.

Dvasingumas (nesvarbu, kuo jis pasireiškų – jautrumu, įsiklausymu, supratimu, tolerancija, artimo kančios išgyvenimu, susimąstymu, svajone) yra svarbiausias J. Biliūno žmogaus vertinimo matas, bet jis nėra vienintelis ir galutinis. Kiekvienas žmogus dar turi netikėto poelgio potencialą. Jam nėra nieko privaloma, kas tiesiog plauktų iš jo charakterio logikos. J. Biliūno žmogus atviras ir pasauliui, ir sau. Tai didžiausias kokybinis šuolis ir lūžis lietuvių beletristikos meninio pasaulio konstrukcijoje. Su juo siejasi daugelis kitų semantinių momentų, skiriančių J. Biliūną nuo jo pirmtakų.

J. Biliūno novelių siužetas mažiau determinuotas tiek socialiniu, tiek moraliniu, tiek istoriniu ar etnografiniu požiūriu. Rašytojas nesistengia nei savo mąstymo, nei skaitytojo suvokimo varžyti griežtomis priežasties–pasekmės grandinėmis. Atsakymas į klausimą „kodėl?“ jam nebėra toks lemtingas kaip G. Petkevičaitėi-Bitei ar Lazdynų Pelėdai, bent jau neprasikiša tiek, kad jį iš karto pamatytum ir laikytum vieninteliu. Susilpnėjęs dėmesys determinuotumui keičia vaizduojamojo objekto pobūdį ir jo dalių proporcijas.

Palyginus Žemaitės ar Lazdynų Pelėdos kūrybos pasaulį su J. Biliūno pasauliu, iškart į akis krinta pastarojo egocentriškumas ir subjektyvumas. Žemaitė ir Lazdynų Pelėda kūrė išsamią buitį, papročių, žmonių santykių panoramą. Skaitant jų prozą, gali net susidaryti įspūdis, kad jos turėjo kažkokį planą ar programą (tarp kitko, Žemaitės ciklas „Laimė nutekėjimo“ ir buvo kurtas pagal programą), kurią realizuodamos tikėjosi pateikti to meto tikrovės, ypač kaimo gyvenimo, enciklopediją. Žinoma, nepalyginsi jų programų nei su H. Balzaco (O. Balzako), nei su É. Zola (E. Zolia) programomis, kurios buvo racionaliai apgalvotos ir nuosekliai vykdomos ištaisais romanų ciklais. Bet vis dėlto paralelę galima išvesti: ir čia, ir ten ta pati tendencija eiti į plotį, užgriebti kuo daugiau socialinių ir moralinių problemų, pavaizduoti kuo daugiau skirtingų žmonių, suregistruoti kuo

daugiau įvykių ir konfliktų. Tokiu keliu eidamos, rašytojos tikėjosi sudaryti pasaulio pilnumo ir monumentalumo įspūdį, pasiekti savo pagrindinį tikslą – sukelti tikroviškumo ir realumo iliuziją.

J. Biliūno kūrybai irgi nesvetimas temų bei motyvų įvairumas: čia liečiamas kaimas su jo socialine diferenciacija bei baudžiosios liekanomis žmonių sąmonėje; miestas su maištingomis darbininkų nuotaikomis, skurdo ir moralinės degradacijos vaizdais; liaudies kova už laisvę ir žemę; inteligentijos dvasiniai ieškojimai; klerikalinis obskurantizmo slogutis; šeimos santykiai; pagaliau sapno bei vizijų pasaulis. Bet vis dėlto, įsigilinus į brandžiausią J. Biliūno kūrybos dalį (1905–1907 m. novelistiką) ir palyginus ją temų bei motyvų požiūriu su minėtų rašytojų kūryba, galima pastebėti kone priešingą vaizdą.

J. Biliūno novelistikoje pasaulio pilnumo ir monumentalumo iliuzija išnyksta; viskas atrodo truputį atsitiktina. Tai kažkokios gyvenimo nuotrūpos ar fragmentai, kuriais rašytojas net nesiekia sudaryti vientiso vaizdo, o jeigu ir siektų, vaizdas vis tiek nesudarytų, nes tame pasaulyje per maža materialumo ir įvairovės, reikalingos šiai iliuzijai sukelti. J. Biliūno novelistika kai kam gali net atrodyti bandymai, etiudai, pasiruošimas didžiajam kūrybiniam prasiveržimui. Laikant ją bandymais, ko gera, nedaug tebūtų ir apsirikta, nes pats autorius gana savikritiškai žiūrėdavo į savo kūrinius, vis kažkam ruošdamasis. Tačiau ši prielaida, kad ir kiek ji būtų teisinga kūrybinės psichologijos požiūriu, rūpimų dalykų esmės vis tiek neišaiškina. Kyla logiškas klausimas, o kodėl kiti rašytojai, kūrę iki J. Biliūno, elgėsi priešingai – jau pačiuose pirmuose kūriniuose stengėsi aprėpti kuo daugiau gyvenimo reiškinių ir – o tai svarbiausia – būtinai norėjo tuos reiškinius sujungti į sistemą, iš kurios logiškai išplauktų vienokios ar kitokios išvados (užtenka prisiminti Žemaitės „Rudens vakarą“, G. Petkevičaitės-Bitės „Vilkiene“, Lazdynų Pelėdos „Našlaitė“ – debiutinius kūrinius). Tiesa, J. Biliūnas kūrinio semantiką irgi remdavo kiekybine informacija („Betėvis“, „Per sapną“, „Be darbo“). Bet taip darė tik iš pradžių. Tuo tarpu Žemaitė ir Lazdynų Pelėda šitokiu principu vadovavosi visą laiką. Tai pirmas argumentas, kalbantis, kad su J. Biliūno kūryba prasidėjo kažkas nauja. Antras argumentas: po J. Biliūno nė vienas žymesnis lietuvių novelistas nebesugrįžo prie Žemaitės ar Lazdynų Pelėdos principų. A. Vienuolis, V. Krėvė, I. Šeinius, J. Savickis, P. Tarulis, P. Cvirka, A. Venclova, A. Vaičiulaitis – niekas iš jų nebekūrė detalaus ir nuoseklaus optinio bei akustinio vaizdo ir nebesistengė kuo daugiau faktų aprėpti. J. Biliūnas buvo ir lūžis, ir pradžia.

J. Biliūno kūryboje viskas sukasi apie vieną tašką – patį autorių, viskas iš jo išsirutulioja. Daiktai, reiškiniai, įvykiai, žmonės, idėjos netenka objektyvios ir absoliučios prasmės, savarankiškumo ir imanentiškumo, nes kiekvienas dalykas stipresniais ar silpnesniais saitais susietas su tuo asmeniu, kuris parodo pasaulį skaitytojui.

J. Biliūnas visiškai nesistengia kurti iliuzijos, kad aprašomus dalykus matome patys, netransformuotus. Informacija čia plaukia kartu su autoriaus suvokimo ir vertinimo apvalkalu, kuris neslepiamas, o priešingai – pabrėžiamas. Nieko nėra be žmogaus: autoriaus, pasakotojo, herojaus. Net kūrinių tematika, struktūra ir rašymo technika tai patvirtina (autobiografiškumas, pasakojimas pirmuoju asmeniu, netiesioginė menamoji kalba). Todėl J. Biliūno novelių semantika yra dvilypė: skaitytojas jaučia ne tik tai, kas teigiama, bet ir suvokia, ką tas teigimas reiškia pačiam teigėjui.

Pasaulio vaizdas nuo to neiškrypsta, tik pasipildo nauju aspektu. Be abejonės, skaitytojas yra autoriaus požiūriu sugestijuojamas, bet jis gali sugestijai ir nepasiduoti. Jeigu jis turi kitokią pasaulio koncepciją, gali autoriaus pateiktą priimti kaip gyvą vieno žmogaus reakciją, o ne kaip kažką visuotina. Jeigu jam atrodo, kad novelėje „Brisiaus galas“ šuo ir turėjo būti nušautas, jis gali kūrinio pabaigoje nesigraudinti, – autorius jo specialiai negraudina. Kitas dalykas, kiek skaitytojas pajėgia atsispirti autoriaus pateiktai koncepcijai.

Nors J. Biliūno kuriamo pasaulio konkreti išraiška, arba empirinė medžiaga (valstiečių buitį,

santykiai, papročiai, gamta), galima sakyti, ta pati, kaip ir jo pirmtakų raštuose, ji čia atlieka visai kitą, gana formalią funkciją. Per ją reiškiami bendresni būties klausimai. Materialusis pasaulis J. Biliūno novelėse mažiau prasmingas negu Žemaitės kūryboje. Todėl nenuostabu, kad jis mažiau ir jaučiamas. Net gamta, kuri užima pakankamai vietos, neiškyla kaip savarankiškas pažinimo ir pasigėrėjimo objektas (nors herojai ja dažnai gėrėsi). Ji suvokiama kaip pasakotojo apmąstytas objektas, perėjęs per jo sąmonę ir skaitytojui grąžinamas su tos sąmonės dalele.

Ir nuo šitų dvarų ir bokštų, kurie mainosi paskui vienas kitą, už kitas kitą puikesni ir įvairesni, atkreipiu liūdnas savo akis į žaliuojančias pievas ir laukus, į išmėtytus Nemuno pakrančiais sodžius, kurie – iš vidurio upės į juos žiūrint – tarp šitų taip gražių prigimties paveikslų dar labiau prislėgti, nuskurdę ir tokie nelaimingi, pilki ir mažučiai išrodo.

(BR, I, 132)*

Net gražūs kapai, kurie tuojau už mano langelio tęsės ir kurie visados skausmus ir pajautas tildė, neberamino širdies; jų laibi, tiesūs kryžiai stovėjo kažin kokie rūstūs ir tartum verkė žmogaus ir jo gyvenimo.

(BR, I, 209)

Informacija apie regimą ir girdimą pasaulį, kurios tiek daug buvo Žemaitės prozoje, J. Biliūno novelėse užleidžia vietą informacijai apie nujaučiamą ar išpažįstamą pasaulį, kitaip tariant, žmogaus dvasines būsenas. Tokį pasakojimą paprastai vadiname psichologiniu. J. Biliūno kūrybos tyrinėtojai, norėdami pabrėžti šio autoriaus originalumą ir vietą mūsų literatūros istorijoje, tarp kitko, vieningai teigia jo pasakojimą esant psichologišką. Tuo tartum konstatuojama aukštesnė pakopa lietuvių novelistikos raidoje.

Psichologiškumas kaip toks, žinoma, nėra kūrimo vertės matas, nes esmė ta, kokios dvasinės vertybės tuo psichologiškumu iškeliamos, kiek visa tai autentiška ir susiliečia su egzistenciniais klausimais. Nesileidžiant giliau į teorinį svarstymą, norima tik atkreipti dėmesį, kad psichologizmo sąvoka J. Biliūno kūrybai turi būti taikoma atsargiai, nes ji ne visur tinka. „Grynos“ psichinės medžiagos (turint galvoje herojų arba pasakotojo išpažintį, autoanalizę, vidinę kovą ir pan.) čia nėra daug, ir ji nesudaro paties storiausio teksto klodo, kuris savo semantika nusvertų kitus klodus. Dažniausiai J. Biliūno kūryboje pastebima ne žmogaus psichikos tėkmė, o jo santykis su pasauliu, savotiška reakcija, nusiteikimas ar pozicija. Tai prasmės požiūriu įdomiausias, labiausiai pabrėžtas ir, tarp kitko, lietuvių novelės istorijoje šviežiausias momentas, kuriame ir atsispindi XX a. žmogaus koncepcijos.

J. Biliūno nepavadinsi „sielos dialektikos“ analitiku, prieštarų, suskilusių asmenybių vaizduotoju. A. Vienuoliui ir I. Šeiniui šį terminą jau bus galima taikyti, J. Biliūnui – dar ne. J. Biliūnas puikiai pažįsta žmogų, tiksliai ir subtiliai fiksuoja jo reagavimą, bet jo žmogus nėra prieštaringas ir pasiklydęs savyje. Jis yra tik abejojantis, tolerantiškas ir „antikategoriškas“. Tas žmogus vengia greitų ir griežtų sprendimų, neskuba smerkti ar teisinti, nepuola į kraštutinumus – aklą neapykantą ir egzaltuotą meilę. Į viską jis žiūri liūdnokomis, supratingomis ir atjaučiančiomis akimis, bet nelaiko savęs tokiu tvirtu ir toliaregiu, kad galėtų nuspręsti, kas kaltas, kieno teisybė ir ką daryti.

Klystume sakydami, kad tokia pozicija yra susitaikymas, abejingumas ar kapituliavimas. Ji meniškai įtaigesnė, nes tolerancija ir abejonė XX a. žmogų labiau veikia negu akla neapykanta ar egzaltuota meilė. Abejodamas J. Biliūnas neiškelia savęs aukščiau už skaitytoją, nenuramina jo, kad visų blogybių priežastys yra aiškios ir telieka kovoti su jomis. Jis verčia skaitytoją patį ieškoti išeities ir atsakymo, nes tos priežastys labai individualios – ne tik socialinės, konkrečios, bet ir psichologinės, amžinos, kylančios iš žmogaus prigimties. Todėl ir kovoti su jomis sudėtingiau, negu manė XIX a. rašytojai.

* Čia ir toliau taip žymima J. Biliūno *Raštų* (Vilnius, 1954) tomas ir puslapis.

Pasaulio likimu, žmogaus gyvenimo prasme bei jo paskirtimi J. Biliūnas buvo susirūpinęs ne mažiau negu jo pirmtakai, bet to rūpesčio pobūdis ir pagrindas kitoks.

Pirmiausia jame buvo kur kas mažiau iliuzijų, egzaltacijos ir pozos. Ideologines ir moralines doktrinas, kurios XIX a. rašytojui atrodė kaip kelrodės žvaigždės, J. Biliūnas tartum bando patikrinti savo paties gyvenimu, siūlydamas ir skaitytojui tą patį daryti – mėginti suderinti gražius žodžius apie gyvenimo tikslą su kasdieniniais savo poelgiais. XIX a. pabaigos – XX a. pradžios literatūroje, ypač prozoje (pirmiausia prisiminkime A. Čechovą), išpopuliarėjo įsivaizduojamo (arba pageidaujamo) ir tikro (arba kasdieniško) gyvenimo santykių tema. Tai buvo savotiškas moralinis-psichologinis idealų išbandymas – eksperimentas, kurio rezultatas pasirodė netikėtas. Paaiškėjo, kad žmogui lengviau žodžiais kurti gyvenimo modelius negu bent apytikriai pagal juos gyventi. Per ilgą žmonijos istoriją „sukurtieji“ taip nutolo nuo „realiųjų“, tapo savotiškais mitais, kad žmogus net nebejaucia disharmonijos tarp jų ir buities.

Suderinti tas antinomijas – idealą ir realybę – reiškė perkainoti vertybes ir pirmiausia patį idealą, gal ne tiek jo turinį, kiek pretenzingą formą. Skambūs žodžiai apie pasiaukojimą, ištikimybę, sąžiningumą, kilnumą pasirodė šiek tiek įtartini, nes jie buvo per daug lengvai švaistomi. Jie plaukė iš tradicijos ir žinojimo, o ne iš savo patyrimo ir širdies. Teko paieškoti realaus tų dalykų pasireiškimo, patikrinti, kokias tas pasireiškimas turi galimybes ir ribas. Kadangi J. Biliūnas viską matavo savimi ir nuoširdumas jam buvo aukščiausia kūrybos norma, jis pradėjo specialiai vengti iškilmingumo ir skambumo (turime galvoje ne tik žodžius, bet ir vaizdus, kuriuos žodžiai suformuoja skaitytojo sąmonėje). Išskyrus vieną kitą ankstyvąjį kūrinį („Pirmutinis streikas“, „Be darbo“, „Ant plento“) ir vieną kitą pasakojimą, nukeliantį į sapnų, vizijų ar legendų pasaulį, kuriame egzistuoja kitokia logika ir kitokios proporcijos („Per sapną“, „Laimės žiburys“), visose J. Biliūno novelėse prasmė prislopinta, o kartais net specialiai paslėpta po dviprasmiu vaizdu, kad skaitytojas pats galėtų rinktis ir interpretuoti.

J. Biliūnas neiškėlė naujų visuomeninių idėjų, socialinio ar dvasinio gyvenimo reiškinių, kurių lietuvių proza iki jo būtų nežinojusi. Tik proletariato atviros kovos idėja buvo kiek naujesnė, bet Biliūno novelistikoje ji epizodinė. Tačiau rašytojas tas idėjas transformavo į dvasinių išgyvenimų ir jautimų „kalbą“, pavertė jas žmogaus būsenomis, labai natūraliomis ir tikromis, kurios visada platesnės ir informatyvesnės už idėjas. Biliūnas tartum surado formą, kaip tas visų eksploatuotas socialinės lygybės ar moralinio taurumo idėjas pritaikyti XX a. žmogaus sąmonei, kad jos neatrodytų per daug žinomos ir banalios. Skaitydami Biliūno novelistiką ir kartu su autoriumi sielvartaudami arba jausdamiesi kalti dėl žmogui daromų skriaudų, mes visur išsaugome dvasinę pusiausvyrą ir rimtį. Jautrus, bet stoviškas požiūris į pasaulį yra ta išsigelbėjimo sala, kurią autorius susiranda ir pasiūlo skaitytojui. Tai bene originaliausia, informatyviausia ir įtaigiausia Biliūno novelių meninė idėja, suteikianti jo kūriniam neblėstančios gyvybės.

Tačiau ši idėja negalėjo ir negali patenkinti analitinio proto, ieškančio dvasinio prieštaravimo šaknų. Užimdamas stovišką poziciją gyvenimo atžvilgiu, žmogus ne visada pajėgus tokios pozicijos laikytis savo paties atžvilgiu. Nesantaika su sąžine, disharmonija tarp minčių ir darbų, pareigos ir jausmo, įsipareigojimo ir tesėjimo jį slegia ne mažiau negu visuomeninis ar idėjinis apsisprendimas. Kodėl jis laužo savo principus ir priesaikas? Kur slypi jėgos, stumiančios jį daryti ne taip, kaip jam atrodo gerai? Kaip jam susigrąžinti dvasios ramybę ir išpirkti kaltę? Tai klausimai, kurių Biliūnas beveik neanalizavo, bet kurie XX a. pradžioje, užakcentavus asmenybės vaidmenį, pasidarė itin aktualūs. Tiesa, Biliūnas šiek tiek liečia kaltės problemą („Kliudžiau“, „Vagis“), bet kaltė čia dar nėra destruktinis elementas – negriauna asmenybės. Autorius visur gražiai išbalansuoja – vienu atveju nedidelį praradimą kompensuodamas dideliu atradimu („Kliudžiau“), kitu – kaltę perkeldamas iš žmogiškojo

suvokimo į dieviškąjį („Vagis“).

Didžiosiose pasaulio literatūrose visi šie klausimai buvo susilaukę dėmesio jau XIX a. antrojoje pusėje, o ypač jo gale (G. Flaubert'as (G. Floberas), F. Dostojevskis). Lietuvių literatūra prie jų prisilietė tik XX a. antrajame dešimtmetyje. Tada ir įvyko ta didžioji žmogaus sampratos metamorfozė, kurios iš pradžių gal nesuvokė ir patys autoriai, daugiau rėmęsi užsienio negu savos literatūros pavyzdžiais. Todėl tik lietuvių literatūros fone šiandien galime įvertinti tos metamorfozės svarbą.

[...]

A. Zalatorius, *XX amžiaus lietuvių novelė*, Vilnius: Vaga, 1980, p. 77–84.

Jonas Biliūnas. *Kūrybos studijos ir interpretacijos*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 65–86.